

УДК 314.1+323.11]:314.04(477.41)“192”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2024.23.130>

СКЛЯР ВОЛОДИМИР

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>

SKLIAR VOLODYMYR

a Doctor of History, a professor, a chief research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>

Бібліографічний опис:

Скляр, В. (2024) Бишівський район Київської округи у 20-х роках ХХ століття: чисельність та етнічний склад населення. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 130–142.

Skliar, V. (2024) Byshiv District of Kyiv Region in the 1920s: Population Size and Ethnic Composition. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 130–142.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

**БИШІВСЬКИЙ РАЙОН КИЇВСЬКОЇ ОКРУГИ
У 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ:
ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ**

Анотація / Abstract

Дослідження етнодемографічних процесів в Україні має важливе значення в сучасній українській етнології. Статистичні матеріали щодо чисельності та етнічного складу населення, зокрема, дані перепису населення 1926 року, є важливим джерелом у проведенні досліджень етнодемографічних процесів, що відбувалися в 20-х роках ХХ ст. у Київській округі, зокрема й у Бишівському районі. Від початку 30-х років ХХ ст. ці унікальні статистичні матеріали опинилися у «спецхрані», тож не були доступні для науковців – заборона на їхнє оприлюднення існувала аж до розпаду СРСР. На основі опрацювання матеріалів переписів населення 1926 та 2001 років проведено розрахунки та підготовлено таблиці щодо чисельності та етнічного складу населення Бишівського району.

Бишівський район як окрема адміністративно-територіальна одиниця проіснував з березня 1923 року до березня 1959-го. Від березня 1959-го й до червня 2020 року територія колишнього Бишівського району була в складі Макарівецького району Київської області. До Бишівського району 1926 року належало 20 сільських рад, а поселенська мережа складалася зі 108 населених пунктів. Бишівський район характеризувався етнічною однорідністю населення, абсолютним домінуванням за чисельністю на його теренах українців на тлі поодиноких представників етнічних меншин, розселених у дисперсний спосіб. Протягом 1926–2001 років відбулося досить істотне скорочення чисельності населення Бишівського району (у 2,5 рази), попри те, що він розташовувався на незначній відстані від Києва. Це зменшення чисельності було б ще істотнішим, проте сталася евакуація на терени Бишівщини населення із зони відчуження після аварії на Чорнобильській АЕС.

Ключові слова: Бишівський район, Київська округа, перепис населення 1926 року, чисельність населення, етнічний склад населення, адміністративно-територіальний устрій.

The study of ethno-demographic processes in Ukraine is important in modern Ukrainian ethnology. Statistical materials on the number and ethnic composition of the population, in particular, the 1926 census data, form an important source for researching ethno-demographic processes in the 1920s in the Kyiv region, including the Byshiv district. Since the early 1930s these unique statistical materials have been in 'special storage' and are not available for scientists, and a ban on their publication remained in place until the dissolution of the USSR. It is calculated and the tables are prepared on the number and ethnic composition of the population of the Byshiv district after the data of the 1926 and 2001 censuses.

Byshiv district, as a separate administrative-territorial unit, has existed from March, 1923 to March, 1959. The territory of the former Byshiv district has been a part of the Makariv district of Kyiv region. In 1926 the Byshiv district has included 20 village districts, and the settlement network consisted of 108 settlements. The Byshiv district has been characterized by the ethnic homogeneity of the population, absolute dominance of Ukrainians on its territory, with a few representatives of ethnic minorities settled dispersedly. Quite a significant reduction of the population of the Byshiv district (by 2.5 times) has taken place during the 1926 and 2001, despite the fact that it is located at a short distance from Kyiv. This decline would have been even more significant if there had been no evacuation of the population from the exclusion zone after the Chernobyl accident to the Byshiv district.

Keywords: Byshiv district, Kyiv region, 1926 census, population size, ethnic composition of the population, administrative and territorial structure.

Вступ. Дослідження етнодемографічних процесів в Україні загалом, а також в її областях і районах має важливе наукове значення в сучасній українській етнології. Статистичні матеріали щодо чисельності та етнічного складу населення також є значущими стосовно проведення краєзнавчих досліджень, зокрема й Київщини. Це стосується і Бишівського району, що був створений у лютому 1923 року в складі Київської округи Київської губернії.

Досить активно етнодемографічні дослідження проводилися в добу Українського національного відродження 20-х років XX ст. Спричинив виникнення таких наукових студій перепис населення 1926 року. Надзвичайно важливе значення для дослідження чисельності населення та поселенської мережі Київської округи, за матеріалами перепису населення 1926 року, має збірник статистичних матеріалів «Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 року» [5]. Унікальність цього видання полягає у наведенні статистичних даних щодо чисельності та етнічного складу населення кожного сільського населеного пункту.

У статистичних матеріалах перепису населення 1926 року містяться надзвичайно важливі дані про українське село незадовго перед катаклізмами, що сталися наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. Насамперед ідеться про насильницьку колективізацію, зокрема

розкуркулення та депортації, а особливо Голодомор 1932–1933 років – геноцид українства. Від початку 30-х років XX ст. ці унікальні статистичні матеріали перепису населення 1926 року опинилися у «спецхрані», тож не були доступні для науковців – заборона на їхнє оприлюднення існувала аж до розпаду СРСР.

Унікальні етнодемографічні дослідження у 20-х – на початку 30-х років XX ст. проводив видатний український науковець Арсеній Хоменко [15]. Наприкінці 30-х років XX ст. вчений був заарештований, його розстріляли у Харкові в січні 1939 року [4]. Науковий доробок А. Хоменка опинився в «спецхрані», тож був недоступним для дослідників аж до початку 90-х років XX ст., як і матеріали перепису населення 1926 року. Зі здобуттям Україною Незалежності відновилися етнодемографічні наукові студії, зокрема і за статистичними матеріалами перепису населення 1926 року. Однак спеціальних досліджень, де б аналізувалися етнодемографічні процеси 20-х років XX ст. на Київщині та в її районах, на жаль, не існує й досі.

Головним джерелом для дослідження етнодемографічних процесів у Бишівському районі є статистичні дані переписів населення. На основі опрацювання матеріалів перепису населення 1926 року [5] проведено розрахунки та підготовлено таблицю № 1. Узагальнено статистичні дані в абсолютних та у відносних показниках, визначено чисельність та етнічний

склад населення Бишівського району загальною, 20 с. р. та 108 населених пунктів. На основі порівняльного аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1926 та 2001 років створено таблицю № 2. Проведено порівняльний аналіз змін чисельності населення за 1926–2001 роки колишнього Бишівського району та його с. р. у межах 1926 року.

Джерелом для дослідження змін адміністративно-територіального устрою, які стосувалися Київщини (округи та області), є постанови ВУЦВК УСРР 20-х – 30-х років ХХ ст. [7–12]. Важливим документом для вивчення змін адміністративного устрою Бишівщини став довідник «Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918–2010 роки» [1]. У цьому виданні оприлюднено постанови ВР УСРР та ВР України, а також ухвали (рішення) Київської обласної ради 50–90-х років ХХ ст. щодо змін територіального підпорядкування. Адміністративно-територіальна реформа 2020 року відбилася у постановах ВР України та КМ України [6; 13].

У фундаментальному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Київська область» зафіксовано історію окремих населених пунктів колишнього Бишівського району, однак без використання матеріалів перепису населення 1926 року [3, с. 131]. Журналіст і краєзнавець Є. В. Букет підготував низку публікацій щодо історії населених пунктів Бишівщини [2]. Однак у цих виданнях також відсутня інформація щодо чисельності та етнічного складу населення цього району у 20-х роках ХХ ст. Запропонована стаття сприятиме розширенню знань щодо історичного минулого Бишівщини.

Виклад основного матеріалу. Чисельність населення та поселенська мережа Бишівського району в 1926 році. Бишівський район було створено 1923 року в межах Київської округи Київської губернії [7]. У 1926 році до його складу входили 20 сільських рад (с. р.). Поселенська мережа Бишівщини вміщувала 108 населених пунктів: 20 сіл, 79 хуторів, 5 урочищ, 3 колонії, 1 ферму. Центрами усіх с. р. були села, а Мар'янівської – хутір (див. табл. 1).

У 1926 році Бишівський район межував: на заході – з Брусилівським, на півночі – з Макарівським, на сході – з Бу-

даївським і Васильківським районами Київської округи, а на півдні – з Корненським і Фастівським районами Білоцерківської округи.

Серед загальної кількості населених пунктів Бишівського району 1926 року частка сіл становила 18,51 % (20 сіл зі 108 населених пунктів). Найбільш розповсюдженим типом сільського населеного пункту цього району був на той час хутір. У 1926 році частка хуторів серед загальної кількості населених пунктів Бишівського району досягала 73,15 % (79 хуторів). Усі 5 урочищ входили до складу Мар'янівської с. р. Колонії були у Лишнянській с. р. (Осикове), Мар'янівській с. р. (Павлинівка), Мостищенській с. р. (Постройки). Ферма Чорногородська існувала у Чорногородській с. р. (див. табл. 1).

Загальна чисельність населення Бишівського району становила у 1926 році 30 808 осіб, які мешкали у 7 006 домогосподарствах (д. г.). Усе без винятку населення в цьому районі було сільськими мешканцями. Жодного міського поселення 1926 року, як, до речі, й нині, на цих теренах не було. Середня чисельність населення однієї с. р. Бишівського району того ж року досягала 1 540 осіб, а середня чисельність населення 1 населеного пункту становила 285 осіб. 10 д. г. Бишівщини налічували 44 особи (див. табл. 1).

Чисельність населення кожної з 20 с. р. Бишівського району помітно відрізнялася. Найбільшою за чисельністю населення поміж усіх с. р. у 1926 році був районний центр (Бишівська с. р.) – 4 715 осіб, де було також і найбільше д. г. – 1 154. Досить значною була чисельність населення Гружанської – 3 209 осіб (743 д. г.), Чорногородської – 2 391 особа (531 д. г.), Ясногородської – 2 186 осіб (493 д. г.), Лишнянської – 2 107 осіб (465 д. г.) с. р. (див. табл. 1).

Чисельність населення семи с. р. Бишівського району складала у 1926 році від 1 тис. до 2 тис. осіб: Пашківської – 1 895 осіб (464 д. г.), Новосільської – 1 733 особи (397 д. г.), Козичанської – 1 650 осіб (376 д. г.), Вітрівської – 1 581 особа (339 д. г.), Соснівської – 1 407 осіб (313 д. г.), Мостищенської – 1 071 особа (241 д. г.), Яблунівської – 1 041 особа (217 д. г.). В інших восьми с. р. від 500 до 1 тис. осіб: Вульшанської – 839 осіб (201 д. г.),

Юрівської – 799 осіб (193 д. г.), Веселослобідської – 782 особи (182 д. г.), Горобіївської – 773 особи (179 д. г.), Мар'янівської – 704 особи (122 д. г.), Левонівської – 694 особи (146 д. г.), Ястребнської – 657 осіб (150 д. г.), а найменше Старицької – 574 особи (111 д. г.) (див. табл. 1).

Поміж усіх с. р. Бишівського району 1926 року найбільше населених пунктів нараховувалося у Лишнянській с. р. – 19, а також у Бишівській та Вітрівській с. р. – по 11. Найменше населених пунктів (по 1) було у Старицькій та Яблунівській с. р. Середня кількість населених пунктів у 1 с. р. складала 5 населених пунктів. Найбільше хуторів було у Лишнянській с. р. – 17, а також у Бишівській та Вітрівській – по 10 (див. табл. 1).

Село Бишів (раніше містечко та волосний центр) було найбільшим за чисельністю мешканців населеним пунктом у 1926 році – 4 164 особи (1 042 д. г.). Значною була чисельність населення ще 10 сіл: Грузьке – 3 140 осіб (729 д. г.), Чорногородка – 2 232 особи (497 д. г.), Пашківка – 1 772 особи (435 д. г.), Ясногородка – 1 622 особи (366 д. г.), Новосілки – 1 569 осіб (359 д. г.), Козичанка – 1 364 особи (315 д. г.), Соснівка – 1 258 осіб (285 д. г.), Лишня – 1 229 осіб (272 д. г.), Мостище – 1 056 осіб (237 д. г.), Яблунівка – 1 041 особа (217 д. г.). У 9 селах чисельність населення не досягала 1 тис. осіб: Вітрівка – 795 осіб (175 д. г.), Весела Слобода – 738 осіб (173 д. г.), Вульшка – 703 особи (169 д. г.), Горобіївка – 688 осіб (162 д. г.), Юрівка – 578 осіб (145 д. г.), Старицьке – 574 особи (111 д. г.), Ботушівка – 489 осіб (103 д. г.), Левонівка – 488 осіб (107 д. г.), Ястребна – 442 особи (108 д. г.) (див. табл. 1).

У 1926 році у всіх 20 селах Бишівщини мешкало 25 942 особи, що складало 86,21 % від загальної чисельності населення району (30 808 осіб), хоча села складали лише 18,51% (20 зі 108) від загальної кількості населених пунктів. Тобто села були головним осередком територіального розміщення населення у Бишівському районі. Середня чисельність населення одного села Бишівського району досягала у 1926 році 1 297 осіб (див. табл. 1).

Разом у 79 хуторах Бишівщини в 1926 році мешкали 4 253 особи. Середня чисельність населення 1 хутора складала

54 особи. Відчутно меншою була середня чисельність населення 1 урочища – 44 особи. У 5 урочищах Мар'янівської с. р. мешкали 222 особи. Ще 391 особа мешкала у 3 колоніях. Середня чисельність 1 колонії виявилася вищою – 130 осіб (див. табл. 1).

За чисельністю мешканців зі 108 населених пунктів найбільше виявилось тих, де чисельність населення не перевищувала 100 осіб – 74. У 17 населених пунктах чисельність населення складала від 101 особи до 500 осіб, у 6 населених пунктах – від 501 до 1 000 осіб, у 8 населених пунктах – від 1 001 до 2 000 осіб. І лише в 3 селах чисельність населення перевищувала 2 тис. осіб (Бишів, Грузьке, Чорногородка) [5, с. 84].

Етнічний склад населення Бишівського району 1926 року. Визначальною ознакою етнічного складу населення Бишівського району була у 1926 році етнічна однорідність населення – абсолютне домінування за чисельністю **українців**, частка яких серед усього населення досягала 96,84 % (29 833 осіб із 30 808 осіб). Українці домінували за чисельністю у всіх с. р. району, за винятком найменшої за чисельністю населення Старицької с. р. У 4 с. р.: Вульшанській, Левонівській, Мостищенській, Чорногородській – рівень частки українців серед усього населення досягав 100 %. У 13 с. р. цей рівень становив від 98,54 % до 99,88 %. Дещо нижчим був рівень частки українців серед усього населення у 2 с. р. Лишнянській – 89,94 % та Мар'янівській – 87,64 %, де колонії були заселені німцями (див. табл. 1).

Сукупна чисельність **етнічних меншин** у Бишівському районі у 1926 році складала 969 осіб, ще 6 осіб не вказали власне етнічне походження. Етнічні меншини на теренах цього району були розселені у дисперсний спосіб, за винятком **німців**, які зберігали малокомпактний тип розселення. У 1926 році німці мешкали лише в 3 зі 108 населених пунктів 3 із 20 с. р. району: селі Стариця, колоніях: Осикове – 183 особи та Павлинівка (Паулинівка) – 87 осіб. Разом – 772 особи, що складало 2,51 % від усього населення Бишівщини (30 808 осіб). У жодному іншому населеному пункті представників цієї етнічної меншини не було. Серед сукупної чисельності етнічних меншин району німці складали абсолютну більшість –

79,67 % (772 особи із 969 осіб) (розрахунки автора).

У 1926 році чисельність кожної з інших етнічних меншин була незначною, їхні поодинокі представники були розселені в окремих населених пунктах, насамперед у центрах с. р. Чисельність **євреїв** складала 67 осіб і майже половина їх зосереджувалася у с. Бишів – 32 особи. Євреї мешкали лише у 5 зі 108 населених пунктів Бишівщини. Частка євреїв в етнічному складі населення району – 0,22 % (67 осіб із 30 808 осіб). Ще менше у районі було **росіян** – 54 особи. Поодинокі представники цієї етнічної меншини мешкали у 13 населених пунктах, а їхня частка серед усього населення Бишівщини складала лише 0,17 % (див. табл. 1).

У Бишівському районі 1926 року мешкало 24 **поляки**, які були розселені у дисперсний спосіб, хоча ще в XIX ст. територіальне представництво цієї меншини було більшим. Поляки мешкали у 5 населених пунктах. Частка поляків в етнічному складі населення Бишівщини складала лише 0,08 %. У районі було обмаль **білорусів** і **чехів** – лише по 13 осіб. Білоруси мешкали у 2 населених пунктах, а чехи – у 3 населених пунктах. Частка як білорусів, так і чехів в етнічному складі населення району була мізерною – лише 0,04 % (див. табл. 1).

Етнічні меншини у 1926 році мешкали у 20 зі 108 населених пунктів Бишівського району, переважно у районному центрі та селах – центрах с. р., де вони були розпорошені. А лише в 3 населених пунктах німці складали більшість від усього населення. Однак у всіх інших 88 населених пунктах Бишівщини не було жодного представника етнічних меншин (див. табл. 1).

Зміни адміністративно-територіального устрою та підпорядкування Бишівського району (20-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.). Бишівський район створено за адміністративно-територіальною реформою 1923 року з Бишівської волості Київського повіту Київської губернії згідно з постановою ВУЦВК від 07 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Київщини» [7]. За цією реформою, ліквідовано волості та повіти, натомість запроваджено поділ на райони та округи зі збереженням губерній, які були ліквідовані в 1925 році. На почат-

ковому етапі – 1923 року – було 18 с. р. у складі Бишівського району.

Згідно з постановою ВУЦВК від 27 березня 1925 року «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Київщини та Поділля» Чорногородську та Яблунівську с. р. Фастівського району Білоцерківської округи, було передано до Бишівського району Київської округи [8]. 17 грудня 1926 року здійснювався перепис населення цього району у складі 20 с. р.

Відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР» від 03 лютого 1931 року, розформовано 119 районів, зокрема й Бишівський [9]. Терени цього району передано до Брусилівського району. Зі створенням Київської області, згідно з постановою ВУЦВК «Про утворення областей на території УСРР» від 09 лютого 1932 року, Брусилівський район, зокрема й терени розформованого Бишівського району, ввійшли до її складу [12].

Згідно з постановами Президії ВУЦВК від 22 січня 1935 року «Про реорганізацію районів УСРР» та від 04 лютого 1935 року «Про склад нових адміністративних районів Київської області», відновлено Бишівський район через розукрупнення Брусилівського району [10; 11]. До Бишівського району повернуто 18 із 20 його колишніх с. р. Ястребнянська с. р. залишилася в складі Брусилівського району, а Старицьку с. р. до того часу вже було ліквідовано.

Відповідно до указу Президії ВР УРСР «Про укрупнення сільських рад депутатів трудящих Київської області» від 10 серпня 1954 року, ліквідовано Леонівську, Вітрівську, Горобіївську, Вільнянську с. р. Бишівського району [1, с. 61]. Тоді в межах району залишалося 14 с. р., які проіснували до квітня 1972 року, але у складі не лише Бишівського (до його розформування в березні 1959 р.), але й Макарівського (від березня 1959 до січня 1965 рр.) [1, с. 110], Фастівського (від січня 1965 до грудня 1966 рр.) [1, с. 128] та знову Макарівського району (від грудня 1966 р.) [1, с. 132].

У 1959 році здійснювалося укрупнення районів. Бишівський район розформовано, згідно з указом Президії ВР УРСР від 07 березня 1959 року «Про ліквідацію Бишівського та Великополовецького районів Київської області», тож 14 с. р.

Бишівського району було приєднано до Макарівського району [1, с. 110].

У 70–90-х роках ХХ ст. відбувалися також зміни в межах с. р. колишнього Бишівського району. Згідно з рішенням Київської обласної ради «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі деяких районів області» від 10 квітня 1972 року, ліквідовано Мар'янівську та Юрівську с. р., але відновлено розформовану 1954 року Вільнянську с. р. [1, с. 139–140]. Відповідно до рішення Київської обласної ради «Про зміни в адміністративному поділі деяких районів області» від 24 травня 1976 року, ліквідовано Веселослобідську та Мостищенську с. р. [1, с. 143]. Із 20 с. р., які існували в Бишівському районі 1926 року, на цих теренах залишилися 1976 року лише 11.

Після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році до Макарівського району, зокрема й на терени колишнього Бишівського району, розпочалася евакуація населення з Іванківського району Київської області. Будувалося житло для переселенців, виникли навіть нові села. До с. Мар'янівка евакуйовано населення Старошепелецької с. р. Іванківського району Київської області. Згідно з рішенням Київської обласної ради «Про зміни в адміністративно-територіальному устрої окремих районів області» від 21 грудня 1987 року, Старошепелецьку с. р. перейменовано на Мар'янівську, «у зв'язку з тим, що ця с. р. знаходиться у селі Мар'янівка» [1, с. 152].

У 1986 році на теренах Козичанської с. р. розпочалося будівництво нового села Волинське, яке від 1987 року було перейменоване на с. Нові Опачичі. До новозбудованого села переселено мешканців села Опачичі Іванківського району. До нового села була евакуйована й Опачицька с. р. 07 липня 1992 року, відповідно до рішення Київської обласної ради «Про часткові зміни в адміністративно-територіальному устрої окремих районів області» від 07 липня 1992 року село Нові Опачичі підпорядковано Опачицькій с. р. [1, с. 160]. Збільшення чисельності населення за рахунок переселенців призвело до рішення Київської обласної ради «Про зміни в адміністративному поділі Макарівського району» від 22 грудня 1992 року, за яким відновлено Мостищенську с. р., розформовану 1976 року [1, с. 161]. Тобто

кількість с. р. на теренах колишнього Бишівського району зросла від 11 у 1976 до 14 у 1992 роках. У 1986 році до с. Грузьке евакуйовано населення Куповатської с. р. (с. Куповате) Іванківського району. Згідно з рішенням Київської обласної ради «Про часткові зміни в адміністративно-територіальному устрої окремих районів області» від 14 вересня 1993 року, у Макарівському районі «об'єднано Куповатську та Грузчанську с. р. у Грузчанську с. р. із центром у селі Грузьке» [1, с. 162].

Зміни чисельності населення та поселенської мережі Бишівського району в межах 1926 року протягом 1926–2001 років. Важливе значення для дослідження змін чисельності населення колишнього Бишівського району в межах 1926 року протягом ХХ – початку ХХІ ст. є порівняння результатів переписів населення 1926 та 2001 років. Протягом 1926–2001 років чисельність населення цих теренів зазнала досить істотного скорочення – на 60,14 % (18 529 осіб), від 30 808 осіб у 1926 році до 12 279 осіб у 2001 році, тобто у 2,5 рази (див. табл. 2). Скорочення чисельності населення Бишівщини протягом цього часу було б значно інтенсивнішим, якби після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році на ці терени в другій половині 80-х років ХХ ст. не відбулося масове переселення з Іванківського району Київської області.

Зменшення чисельності населення протягом 1926–2001 років відбулося у 19 з 20 с. р. Бишівського району. Найбільш істотно в абсолютних показниках за цей час скоротилася чисельність населення у 8 с. р.: у Грузчанській – на 2 347 осіб, Бишівській – 1 789 осіб, Чорногородській – 1 763 особи, Ясногородській – 1 447 осіб, Вітрівській – 1 327 осіб, Козичанській – 1 323 особи, Лишнянській – 1 175 осіб, Пашківській – 1 152 особи. Досить помітно зменшилася також і чисельність населення інших с. р.: Новосіклівської – на 792 особи, Мостищенської – на 771 особу, Соснівської – на 726 осіб, Ястребнської – на 610 осіб, Веселослобідської – на 604 особи, Леонівської – на 592 особи, Старицької (де не залишилися жодного мешканця) – на 574 особи, Юрівської – на 551 особу, Горобіївської – на 525 осіб, Яблунівської – на 574 особи, Вільнянської – на 199 осіб. Збільшилася чисельність населення лише в Мар'янівській с. р.

на 15,34 % (108 осіб) (див. табл. 2). Це зростання чисельності населення стало наслідком переселення мешканців Старошепелецької с. р. Іванківського району після аварії на Чорнобильській АЕС.

Про масштаб скорочення чисельності населення свідчить досить значне зменшення чисельності населення у відносних показниках. Від 9 до 3 разів скоротилася чисельність населення в 11 с. р.: 9 разів (на 92,85 %) – у Ястребнській с. р., у 7 разів (на 85,30 %) – у Леонівській, у 6 разів (на 83,93 %) – у Вітрівській, у 4 рази (на 77,24 %) – у Веселослобідській, у 3,5 рази (на 73,73 %) – у Чорногородській, у 3,5 рази (на 73,14 %) – у Грузчанській, у 3 рази (на 71,98 %) – у Мостищенській, у 3 рази (на 68,96 %) – у Юрівській, у 3 рази (на 67,92 %) – у Горобіївській, у 3 рази (на 66,19 %) – у Ясногородській. Перестала існувати Старицька с. р. У 2,5 рази зменшилася чисельність населення у Пашківській с. р. (на 60,79 %). Вдвічі скоротилася чисельність населення ще у 4 с. р.: Лишнянській – на 55,76 %, Соснівській – на 51,60 %, Новосілківській – на 45,70 %, Яблунівській – на 45,53 %. Найменші темпи скорочення чисельності населення спостерігалися у Бишівській с. р. – 37,94 % та Вільнянській с. р. – на 23,72 % (див. табл. 2).

Досить важливе значення має порівняння чисельності населення Бишівського району за переписами населення 1926 та 1937 років. Український історик В. Сергійчук оприлюднив результати перепису населення 1937 року за кожним районом, зокрема і Бишівським [14, с. 290]. За 1926–1937 роки чисельність населення Бишівського району скоротилася на 21,95 % (6,2 тис. осіб), від 29,6 тис. осіб до 23,2 тис. осіб [розрахунки автора]. Тобто за десять років Бишівщина втратила кожного п'ятого мешканця. Реально скорочення чисельності населення району було ще інтенсивнішим, бо не враховано приріст чисельності населення в другій половині 20-х років ХХ ст. Таке істотне скорочення населення за досить короткий термін було спричинене репресіями та депортаціями за часів колективізації, а особливо Голодомором 1932–1933 років. Фактично внаслідок цієї демографічної катастрофи кількість населення Бишівського району знизилася за короткий термін щонайменше на 30 %.

Від 1926 року до початку ХХІ ст. помітно змінилася також і поселенська мережа на теренах Бишівського району. У 1926 році в його межах було 108 населених пунктів, а на початку ХХІ ст. – лише 24 (див. табл. 1, 2). Тобто кількість населених пунктів Бишівщини скоротилася у 4,5 рази. Із 20 сіл, які були у 1926 році, збереглися 18, а з 79 хуторів залишилися тільки 3: Мар'янівка, Лубське та Конопельки. Ці хутори стали селами. Із 3 колоній збереглася лише колонія Осикове Лишнянської с. р., яка теж стала селом. Селом стала Ферма Чорногородська. Із 5 урочищ не збереглося жодного. Разом залишилося 23 населені пункти – 23 села (див. табл. 1, 2). Ще одне село виникло у 1986 році на теренах Козичанської с. р. (Волинське), від 1987 року перейменоване на село Нові Опачичі. Тобто на початок ХХІ ст. у межах Бишівського району було 24 населених пункти, а не 108, як у 1926 році.

Із 20 с. р., які були в складі Бишівського району 1926 року, до адміністративно-територіальної реформи 2020 року збереглися 13. У 1926 році середня чисельність однієї с. р. із 20 с. р. Бишівського району становила 1 540 осіб, а середня чисельність однієї с. р. із 13 с. р. на цих теренах у 2001 році була значно нижчою – 944 особи. А якби с. р. у 2001 році залишилося 20, то чисельність кожної з них досягала б лише 614 осіб, тобто у 2,5 рази менше, ніж у 1926 році. Чисельність населення 12 с. р. 1926 року перевищувала 1 тис. осіб кожної, а в 2001 році чисельність населення однієї тільки Бишівської с. р. перевищувала 1 тис. осіб (див. табл. 1, 2).

Протягом 1926–2001 років значно зменшилася чисельність населення колись багатолюдних сіл, а інші населені пункти (хутори та колонії) взагалі перестали існувати. У 1926 році у с. Бишів нараховувалося 4 164 особи, с. Грузьке – 3 140 осіб, с. Чорногородка – 2 232 особи. У 8 селах чисельність населення становила від 1 тис. осіб до 1,8 тис. осіб: Пашківка, Ясногородка, Новосілки, Козичанка, Сосівка, Лишня, Мостище, Яблунівка. У 2001 році чисельність населення села Бишів скоротилася до 2 873 осіб, а на теренах Бишівщини не залишилося жодного села, чисельність населення якого б перевищувала 1 тис. осіб. Середня

чисельність 1 населеного пункту Бишівщини у 1926 році складала 285 осіб, бо було 108 населених пунктів, а в 2001 році 1 населений пункт нараховував 511 осіб, бо існувало лише 24 поселення (див. табл. 1, 2).

Територія колишнього Бишівського району за адміністративно-територіальною реформою 2020 року. За новою адміністративно-територіальною реформою, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Київської області» від 12 червня 2020 року, утворено Бишівську сільську територіальну громаду [13]. Її створено шляхом об'єднання 9 с. р. Макарівського району: Бишівської, Грузчанської, Козичанської, Лишнянської, Мостищенської, Опачицької, Чорногородської, Яблунівської, Ясногородської. Згідно з постановою Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» від 17 липня 2020 року, Бишівська сільська територіальна громада увійшла до складу новоствореного Фастівського району Київської області [6]. Утворено 6 старостинських округів: Грузчанський, Козичанський, Лишнянський, Чорногородський, Яблунівський, Ясногородський, які об'єднували 15 сіл. У межах Бишівської сільської територіальної громади у 2020 році перебували терени 12 с. р. Бишівського району в межах 1926 року.

12 червня 2020 року створено Томашівську сільську територіальну громаду, до якої увійшли Вільнянська та Соснівська с. р. Макарівського району [13]. 17 липня 2020 року ця територіальна громада увійшла до складу новоствореного Фастівського району Київської області [6]. 12 червня 2020 року утворено Боярську міську територіальну громаду у складі нового Фастівського району, до якої увійшла Новосілівська с. р. [6, 13]. 12 червня 2020 року утворено Макарів-

ську селищну територіальну громаду, до якої увійшла Мар'янівська та Пашківська с. р. [13]. 17 липня 2020 року ліквідовано Макарівський район, тож ця селищна територіальна громада увійшла до складу новоствореного Бучанського району Київської області [6].

Висновок. Отже, Бишівський район як окрема адміністративно-територіальна одиниця проіснував від березня 1923-го до березня 1959 року. І тільки від лютого 1931-го до лютого 1935 року його терени належали до Брусилівського району. Від березня 1959-го до червня 2020 року територія колишнього Бишівського району була в складі Макарівського району. Бишівський район характеризувався етнічною однорідністю населення, абсолютним домінуванням за чисельністю на його теренах українців на тлі поодиноких представників етнічних меншин. Лише німці в цьому районі зберігали малокомпактний тип розселення.

Протягом 1926–2001 років спостерігалось істотне скорочення чисельності населення Бишівського району (у 2,5 р.), попри те, що він розташовувався на незначній відстані від Києва. Це зменшення чисельності було б ще значнішим, проте сталася евакуація на ці терени населення Іванківського району із зони відчуження Чорнобильської АЕС. Упродовж 1926–2001 років досить помітно змінилася поселенська мережа Бишівщини. Кількість населених пунктів протягом цього часу скоротилася у 4,5 рази. За адміністративно-територіальною реформою 2020 року, територія колишнього Бишівського району Київської області в межах 1926 року опинилася в складі 5 новостворених територіальних громад: Бишівській та Томашівській сільських, Брусилівській та Макарівській селищних, Боярській міській, трьох нових районів: Бучанського, Житомирського, Фастівського, двох областей: Київської та Житомирської.

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ Київщини. 1918–2010 роки. Довідник / автор-упорядник М. М. Корінний. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2012. 304 с.
2. Букет Є. В. Історія українського села. Козичанка. Київ : Логос, 2003. 100 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київська область. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. 791 с.
4. Марочко В. І. Професор демографії Арсен Хоменко: «причина смерті – розстріл». З *архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2017. № 1. С. 345–390. DOI : <https://doi.org/10.15407/vuchk2017.01.345>.
5. Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 року. Київ, 1927. 104 с.
6. Постанова ВР України «Про утворення та ліквідацію районів» від 17 липня 2020 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 33. Ст. 235.
7. Постанова ВУЦВК «Про адміністративно-територіальний поділ Київщини» від 07 березня 1923 року. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУРПСУУ)*. 1923. № 18–19. Ст. 309.
8. Постанова ВУЦВК «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Київщини та Поділля» від 27 березня 1925 року. *ЗУРПСУУ*. 1925. Ч. 1. № 15. Ст. 109.
9. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР» від 03 лютого 1931 року. *ЗУРПСУУ*. 1931. № 3.
10. Постанова ВУЦВК «Про розукрупнення районів УСРР» від 22 січня 1935 року. *ЗУРПСУУ*. 1935. № 3. Ст. 12.
11. Постанова ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Київської області» від 17 лютого 1935 року. *ЗУРПСУУ*. 1935. № 4. Ст. 20.
12. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про утворення областей на території УСРР» від 09 лютого 1932 року. *ЗУРПСУУ*. 1932. № 5. Ст. 28.
13. Розпорядження КМ України «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Київської області» від 12 червня 2020 року № 715-р. Додаток до розпорядження «Адміністративні центри та території територіальних громад Київської області».
14. Сергійчук В. І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Київ : ПП Сергійчук В. І., 2016. 320 с.
15. Хоменко А. П. Національний склад людности УСРР. Перепис 17 грудня 1926 року. Харків : Господарство України, 1931. 144 с.

References

1. KORINNYI, Mykola, compiler. *Administrative and Territorial Division of the Kyiv Region in 1918–2010. A Reference Book*. Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskyi Publisher, 2012, 304 pp. [in Ukrainian].
2. BUKET, Yevhen. *History of Ukrainian Village. Kozychanka*. Kyiv: Lohos, 2003, 100 pp.
3. TRONKO, Petro, editorial board's chairperson. *History of the Towns and Villages of the Ukrainian SSR: In Twenty-Six Volumes*. Kyiv Region. Feliks RUDYCH, volume editorial board's chairperson. Kyiv: The Main Editorial House of the Ukrainian Soviet Encyclopaedia of the AS of Ukrainian SSR, 1971, 791 pp. [in Ukrainian].
4. MAROCHKO, Vasyl. Professor of Demography Arsen Khomenko: "Shooting is the Cause of Death". *From the Archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission, State Political Directorate, People's Commissariat of Interior Affairs, Committee of State Security*, 2017, no. 1, pp. 345–390. DOI : <https://doi.org/10.15407/vuchk2017.01.345>. [in Ukrainian].
5. ANON. *Populated Places of the Kyiv Region. Preliminary Results of the Census on December 17, 1926*. Kyiv, 1927, 104 pp. [in Ukrainian].
6. Resolution of the Supreme Council of Ukraine "On the Formation and Abolition of the Districts" on July 17, 2020. *Information of the Supreme Council of Ukraine*, 2020, no. 33, art. 235 [in Ukrainian].
7. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee "On the Administrative and Territorial Division of Kyivshchyna" of March 7, 1923. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1923, no. 18–19, art. 309 [in Ukrainian].
8. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee "On the Changes in Administrative and Territorial Division of Kyivshchyna and Podillia" of March 27, 1925. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1925, part 1, no. 15, art. 109 [in Ukrainian].

Таблиця 1
Чисельність та етнічний склад населення Бишівського району у 1926 році

№	Сільські ради, населені пункти	А ет	А/ г	Разом	Вк. ет пох	Українці		Росіяни		Євреї		Поляки		Німці		Чехи		Білоруси	
						осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	Бишівський район	у	7006	30027		29 058	96,77	54	0,18	67	0,22	24	0,08	772	2,57	13	0,04	13	0,04
1	Бишівська 11 н. п.: 1 с., 10 х. с. Бишів	у	1154	4715	4709	4647	98,68	12	0,36	32	0,68	7	0,15			1	0,02	9	0,19
		у	1042	4164	4158	4096	98,51	12	0,29	32	0,77	7	0,17			1	0,02	9	0,22
2	Веселослобідська 3 н. п.: 1 с., 2 х.	у	182	782	782	781	99,87	1	0,13										
	с. Весела Слобода	у	173	738	738	737	99,86	1	0,14										
3	Вітрявська 11 н. п.: 1 с., 10 х.	у	339	1581	1581	1578	99,81					3	0,19						
	с. Вітрявка	у	175	795	795	795	100,0												
4	Вульчанська 6 н. п.: 1 с., 5 х.	у	201	839	839	839	100,0												
	с. Вульшка (Вільне)	у	169	703	703	703	100,0												
5	Горобіївська 5 н. п.: 1 с., 4 х.	у	179	773	773	768	99,35	5	0,65										
	с. Горобіївка	у	162	688	688	683	99,27	5	0,73										
6	Грузецька 3 н. п.: 1 с., 2 х.	у	743	3209	3209	3172	98,84			17	0,53	6	0,19						
	с. Грузьке	у	729	3140	3140	3103	98,82			17	0,54	6	0,19						
7	Козичанська 7 н. п.: 1 с., 6 х.	у	376	1650	1650	1648	99,88					2	0,12						
	с. Козичанка	у	315	1364	1364	1362	99,85					2	0,15						
8	Левонівська 3 н. п.: 1 с., 2 х.	у	146	694	694	694	100,0												
	с. Левонівка	у	107	488	488	488	100,0												
9	Липнянська 19 н. п.: 1 с., 17 х., 1 к. с. Липня	у	465	2107	2107	1895	89,94	14	0,66	4	0,19			183	8,69				
		у	272	1229	1229	1214	98,79	4	0,32	4	0,32								
10	Мар'янівська 8 н. п.: 2 х., 1 к., 5 ур. х. Мар'янівка	у	122	704	704	617	87,64							87	12,36				
		у	27	151	151	151	100,0												

№	Сільські ради, населені пункти	Д ет	Д/ г	Разом		Вк. ет пох	Українці		Росіяни		Євреї		Поляки		Німці		Чехи		Білоруси	
				осіб	5		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	100,0	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
11	Мостищенська 2 н. п.: 1 с., 1 к. с. Мостище	у	241	1071	1071	1071	100,0													
12	Новосіміївська 3 н. п.: 1 с., 2 х. с. Новосілки	у	397	1733	1733	1728	99,71	1	0,06										4	0,23
13	Пашківська 3 н. п.: 1 с., 2 х. с. Пашківка	у	464	1895	1895	1890	99,74	1	0,05	4	0,21								4	0,26
14	Соснівська 6 н. п.: 1 с., 5 х. с. Соснівка	у	313	1407	1407	1403	99,72										4	0,28		
15	Старицька 1 н. п.: 1 с. с. Старицьке	н	111	574	574	72	12,54								502	87,46	4	1,32		
16	Чорногородська 2 н. п.: 1 с., 1 ф. с. Чорногородка	у	531	2391	2391	2391	100,0													
17	Юрівська 6 н. п.: 1 с., 5 х. с. Юрівка	у	193	799	799	793	99,25						6	0,75						
18	Яблунівська 1 н. п.: 1 с. с. Яблунівка	у	217	1041	1041	1038	99,71	3	0,29				6	1,04						
19	Ясногородська 4 н. п.: 2 с., 2 х. с. Ясногородка	у	483	2186	2186	2154	98,54	14	0,64	10	0,46						8	0,36		
20	Ястрембська 4 н. п.: 1 с., 3 х. с. Ястрембля	у	150	657	657	654	99,54	3	0,46								8	0,49		
		у	108	442	442	442	100,0													

Скорочення: н. п. – населений пункт, с. – село, х. – хутір, к. – колонія, ур. – урочище, ф. – ферма. **Бишівський район: 20 сільських рад; 108 н. п.: 20 сіл, 79 хуторів, 5 урочищ, 3 колонії, 1 ферма; 7 006 домогосподарств; загальна чисельність населення – 30 808 осіб; середня чисельність населення: 1 сільської ради – 1 540 осіб; 1 населеного пункту – 285 осіб; 1 села – 1 297 осіб; 1 хутора – 54 особи; 1 урочища – 44 особи; 1 колонії – 130 осіб; 10 домогосподарств – 44 особи.**

Таблиця 2

Зміни чисельності населення сільських рад колишнього Бишівського району за 1926–2001 рр. у межах 1926 року та сіл, які були на початку ХХІ ст.

№	сільські ради	1926		2001		1926 – 2001	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
	Бишівський район	30 808	100,00	12 279	100,00	-18 529	-60,14
1	Бишівська	4 715	15,30	2 926	23,83	-1 789	-37,94
	с. Бишів	4 164	13,52	2 873	23,40	-1 291	-31,00
	с. (х.) Лубське	134	0,44	53	0,43	-81	-60,45
2	Гружчанська (Грузецька)	3 209	10,42	862	7,02	-2 347	-73,14
	с. Грузьке	3 140	10,19	862	7,02	-2 278	-72,55
3	Чорногородська	2 391	7,76	628	5,11	-1 763	-73,73
	с. Чорногородка	2 232	7,24	619	5,04	-1 613	-72,27
	с. Ферма	159	0,52	9	0,07	-150	-94,34
4	Ясногородська	2 186	7,10	739	6,02	-1 447	66,19
	с. Ясногородка	1 622	5,26	739	6,02	-883	-54,44
5	Лишнянська	2 107	6,84	932	7,59	-1 175	-55,76
	с. Лишня	1 229	3,99	584	4,76	-645	-52,48
	с. (кол.) Осикове	243	0,79	348	2,83	105	43,21
6	Пашківська	1 895	6,15	743	6,05	-1 152	-60,79
	с. Пашківка	1 772	5,75	743	6,05	-1 029	-58,07
7	Новосілівська	1 733	5,63	941	7,66	-792	-45,70
	с. Новосілки	1 569	5,09	941	7,66	-628	-40,03
8	Козичанська та Опачицька	1 650	5,36	752	6,12	-898	-54,42
	Козичанська	1 650	5,36	327	2,66	-1 323	-80,18
	с. Козичанка	1 364	4,43	327	2,66	-1 037	-76,03
	Опачицька	-	-	425	3,46	-	-
	с. Нові Опачичі	-	-	425	3,46	-	-
9	Вітрівська	1 581	5,13	254	2,07	-1 327	-83,93
	с. Вітрівка	795	2,58	254	2,07	-541	-68,05
10	Соснівська	1 407	4,57	681	5,55	-726	-51,60
	с. Соснівка	1 258	4,08	672	5,47	-586	46,58
	с. (х.) Конопельки	46	0,15	9	0,08	-37	-80,43
11	Мостищенська	1 071	3,48	300	2,44	-771	-72,00
	с. Мостище	1 056	3,43	300	2,44	-756	-71,59
12	Яблунівська	1 041	3,38	567	4,61	-474	-45,53
	с. Яблунівка	1 041	3,38	567	4,61	-474	-45,53
13	Вільнянська (Вульшанська)	839	2,72	640	5,21	-199	-23,72
	с. Вільне (Вульшка)	703	2,28	640	5,21	-63	-8,96
14	Юрівська	799	2,59	248	2,02	-551	-68,96
	с. Юрівка	578	1,88	248	2,02	-330	-57,09
15	Веселослобідська	782	2,54	178	1,45	-604	-77,24
	с. Весела Слобідка	738	2,40	178	1,45	-560	-75,88
16	Горобіївська	773	2,51	248	2,02	-525	-67,92
	с. Горобіївка	773	2,51	248	2,02	-525	-67,92
17	Мар'янівська	704	2,28	812	6,61	108	15,34
	с. (х.) Мар'янівка	151	0,49	812	6,61	761	503,97
18	Леонівська (Левонівська)	694	2,25	102	0,83	-592	-85,30
	с. Леонівка (Левонівка)	488	1,58	102	0,83	-386	-79,10
19	Ястребнська	657	2,13	47	0,38	-610	-92,85
	с. Ястребна	442	1,43	47	0,38	-438	-99,09
20	Старицька	574	1,86	0	0	-574	-100,00
	с. Стариця	574	1,86	0	0	-574	-100,00

9. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR "On the Reorganization of the Districts of Ukrainian SSR" of February 3, 1931. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1931, no. 3 [in Ukrainian].
10. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee "On the Disaggregation of the Districts of Ukrainian SSR" of January 22, 1935. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1935, no. 3, art. 12 [in Ukrainian].
11. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee "On the Structure of New Administrative Districts of the Kyiv Region" of February 17, 1935. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1935, no. 4, art. 20 [in Ukrainian].
12. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR "On the Creation of Regions on the Territory of Ukrainian SSR" of February 9, 1932. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1932, no. 5, art. 28 [in Ukrainian].
13. ANON. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Determination of Administrative Centres and Approval of the Lands of territorial Communities of the Kyiv Region" of June 12, 2020 no. 715-r. Supplement to the Order "Administrative Centers and Lands of the Territorial Communities of the Kyiv Region" [in Ukrainian].
14. SERHIICHUK, Volodymyr. *The Holodomor of 1932–1933 as the Genocide of Ukrainians*. The fourth edition, supplemented. Kyiv: sole trader Serhiychuk V. I., 2016, 320 pp. [in Ukrainian].
15. KHOMENKO, Arsen. *National Structure of the Population of the Ukrainian SSR. Census of December 17, 1926* / State Planning Commission of the Ukrainian SSR. Kharkiv: *Economy of Ukraine* State Publishing House, 1931, 144 pp. [in Ukrainian].

Отримано / Received 03.10.2024

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024